

sen kadar kelimeden ibaret *Lehçe-i Kül-hânî* adlı yazma bir risâlenin bulunduğunu Reşat Ekrem Koçu kaydetmektedir (*Patrona Halil*, s. 60-63).

Türk hamamı, geleneksel Türk tiyatrosu repertuarında karagöz ve orta oyununun temel öğelerinden birini teşkil ederek günümüze kadar gelmiştir. “Çifte Hamamlar Oyunu” (“Karagöz’ün Dayak Yemesi”) faslında bir hamam macerası söz konusu edilmekte (Sevilen, s. 92-112) ve orta oyunu repertuarında yer alan önemli oyunlardan birinin adının “Hamam” olduğu bilinmektedir (And, *Geleneksel Türk Tiyatrosu*, s. 249; Türkmen, s. 11).

BİBLİYOGRAFYA :

Tarama Sözlüğü, Ankara 1963-1972, tür.yer.; *Derleme Sözlüğü*, Ankara 1968, III, 1223, 1224; X (1978), s. 3600; XI (1979), s. 4314, 4319; *Fuzûlî Divanı* (haz. Kenan Akyüz v.dğr.), Ankara 1990, s. 219; Kınalızade, *Tezkire*, II, 721-729; Âşık Çelebi, *Meşâirü’ş-şuarâ*, vr. 43^a, 66^a, 83^a, 291^a vd.; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, I, 330-334, 606; Nâbî, *Divan*, İstanbul 1292, s. 64; *Nedim Divanı* (haz. Abdülhakî Gölpinarlı), İstanbul 1951, s. 41-46, 187-189; J. Thevenot, *1655-1656'da Türkiye* (trc. Nuray Yıldız), İstanbul 1978, s. 85-88; Lady M. Montagu, *Türkiye Mehtapları 1717-1718* (trc. Aysel Kurutluoğlu), İstanbul, ts. (Tercüman Gazetesi yayını), s. 132-133; J. Pardoe, *Yabancı Gözü ile 125 Yıl Önce İstanbul* (trc. Bedriye Şanda), İstanbul 1967, s. 52-57, 134-135; Ahmed Refik Altınay, *X. Asr-ı Hicrî'de İstanbul Hayatı* (İstanbul 1933), İstanbul 1988, s. 22, 28, 31, 32; a.mlf., *XII. Asr-ı Hicrî'de İstanbul Hayatı* (İstanbul 1930), İstanbul 1988, s. 217; Ali Rıza Bey, *Bir Zamanlar İstanbul* (haz. Niyazi Ahmet Banoğlu), İstanbul, ts., s. 110-111; Musahipzâde Celâl, *Eski İstanbul'da Hayat* (İstanbul 1946), İstanbul 1992, s. 18; Mustafa Nihat Özön, *Edebiyat ve Tenkit Sözlüğü*, İstanbul 1954, s. 109-110; Feridun Dirimtenkin, *Ecnebi Seyyahlara Nazaran XVI. Yüzyıldan İstanbul*, İstanbul 1964, s. 48-50; R. Ekrem Koçu, *Patrona Halil*, İstanbul 1967, s. 60-63; a.mlf., “Dellâk”, *İst.A*, VIII, 4362-4369; a.mlf., “Gelin Hamamı”, a.e., XI, 6084-6085; Metin And, *Geleneksel Türk Tiyatrosu: Kukla, Karagöz, Ortaoyunu*, Ankara 1969, s. 249; a.mlf., *16. Yüzyılda İstanbul: Kent: Saray: Günlük Yaşam*, İstanbul 1993, s. 217, 242-251; a.mlf., “Türk Hamamının Kültürümüzde ve Sanatımızda Yeri ve Önemi”, *Ulusal Kültür*, sy. 5, Ankara 1979, s. 54-77; E. Kemal Eyüboğlu, *Şiirde ve Halk Dilinde Atasözleri ve Deyimler*, İstanbul 1973, I, 118; II (1975), s. 236; Levend, *Divan Edebiyatı*, s. 275-277; Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Ankara 1985, s. 107-108; İskender Pala, *Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü*, Ankara 1989, I, 397-399, 400; Muhittin Sevilen, *Karagöz*, Ankara 1990, s. 92-112; Nihal Türkmen, *Orta Oyunu*, İstanbul 1991, s. 11; Mithat Sertoğlu, *Tarihten Sohbetler*, Ankara 1994, s. 210-215; Sennur Sezer – Adnan Özyalçın, *İstanbul'un Taşı Toprağı Altın*, İstanbul 1995, s. 75-89; Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri* (haz. Kâzım Ansan – Duygu Arısan Günay), İstanbul 1995, s. 23-25;

Sedat Veyis Örnek, *Türk Halkbilimi*, Ankara 1995, s. 198-199; Ekrem Işın, *İstanbul'da Gündelik Hayat*, İstanbul 1995, s. 259-264; Halûk İpekten, *Divan Edebiyatında Edebî Muhtitler*, İstanbul 1996, s. 93-94; B. Horvath, *Anadolu 1913* (trc. Tanık Demirkan), İstanbul 1996, s. 74-75; Ercüment Ekrem Talu, “Eski İstanbul'da Kadın Hamamları”, *Resimli Tarih Mecmuası*, sy. 2, İstanbul 1950, s. 65-67, 80; Kadriye Ilgaz, “İstanbul'da Doğum ve Çocukla İlgili Âdetler ve İnanmalar”, *TFA*, IV/93 (1957), s. 1481; Münver Alp, “Eski İstanbul Hamamları ve Gezmeleri”, a.e., VIII/179 (1964), s. 3423-3425; a.mlf., “Eski İstanbul'da Loğusalık ve Şerbeti”, a.e., IX/183 (1964), s. 3537-3538; İshak Sunguroğlu, “Harput'ta Evlenme ve Dügünler 4-Nişan Bohçası, Gelin Elbisesi, Kına Hamamı, Çehiz Yazma”, a.e., X/204 (1966), s. 4137-4139; İbrahim Aslanoglu, “Divriği'de Dügün Âdetleri”, a.e., sy. 269 (1971), s. 6177; sy. 270 (1972), s. 6203-6204; Süreyya Beyzadeoğlu, “Âşık Çelebi Tezkiresi'nde Şiir Meclisleri II”, *Yedi İklim*, VII/54, İstanbul 1994, s. 50-52; Pakalın, I, 718; “Hamam”, *TDEA*, IV, 78; “Hamamnâme”, a.e., IV, 50; Ahmed Maden, “Evlenme ve Evlenme Şekilleri”, *Türk Aile Ansiklopedisi*, Ankara 1991, II, 501; Orhan Şaik Gökyay, “Deli Birâder”, *DiA*, IX, 135; Meltem Cingöz, “Hamam Gelenekleri”, *DBİst.A*, III, 536-537.

MUSTAFA UZUN – NURETTİN ALBAYRAK

III. FIKIH

Yıkanmanın hemen bütün din ve kültürlerde maddî-bedenî bir temizlik olmasının yanı sıra mânevî-sembolik arınma anlamı da taşıdığı, bu sebeple oldukça eskiye dayanan yaygın bir gelenek olduğu bilinmektedir. İlk örneklerine milâttan birkaç bin yıl önce Hindistan'da, Ön Asya'nın Mısır ve Asur-Babilon kültürlerinde rastlanan hamam mimarisinin oluşumunda şüphesiz bölge din ve kültürlerinde su ile yıkanma ritüelinin taşıdığı değer ve görüldüğü teşvik önemli bir paya sahiptir. Yahudiliğin yıkanmayı teşvik etmesi ve belli durumlarda yıkanmayı dinî bir ödev sayması, Ortadoğu'da hamam mimarisinin gelişmesine ciddi ölçüde katkı sağlamıştır. Hristiyanlık'ta Yahudilik'ten devralınan su ile arınma ve vaftiz kültürü önemli bir yere sahip olmuşsa da kilise mensuplarının münzevi hayata meyletmesi, çıplaklığa karşı tepkisi, diğer sosyokültürel sebeplerle birlikte yıkanma kültürünün Hristiyanlık'ta daha çok sembolik bir değerde kalmasına, hatta Ortaçağ boyunca fazla ilgi görmemesine yol açmıştır. Bundan dolayı Batı'da ancak XIII. yüzyıldan sonra hamam mimarisinin ve kültürünün gelişmeye başladığı ve XIX. yüzyıldan sonra bu konuda önemli mesafe alındığı bilinmektedir.

İslâm dininde mânevî temizlik ve çevre temizliği kadar vücut temizliği de önem

taşı (bk. GUSÛL; TAHÂRET). Yine İslâmî anlayışa göre ferdin inanç, ibadet ve ah-lâkı, ferdi ve içtimâî hayatı, bedenî ve ruhî ihtiyaçları aynı bütünün farklı görünüşleri, birbiriyle bağlantısı ve uyumu bulunan parçaları gibidir. Bu sebeple dinî literatürde hayatın en özel ve kişisel yönleri de genel dinî ilke ve hükümlerin uygulanması, insanın hususi hayatında ve toplum içindeki davranışlarında yol gösterilmesi ve ferde iyi alışkanlıklar kazandırılması gibi amaçlarla çok defa ayrıntılı şekilde ele alınmıştır. Fıkıh literatüründe hamam âdâbıyla ilgili birtakım görüş ve önerilerin yer alması böyle bir anlam taşıdığı gibi, özel konumu ve nitelikleri de hamamın bazı ibadetler için uygun bir yer olup olmadığı gibi fikhî görüş ve tartışmaların kaynağını teşkil etmiştir.

Hamamla ilgili olarak hadis kitaplarında yer alan rivayetlerin ana konusunu hamamda avret yerlerinin örtülmesinin önem ve gerekliliği, hamamda çevre kirliliği ve muhtemel çıplaklık sebebiyle Kur'an tilâveti ve namaz ibadetinin câiz olup olmadığı gibi hususlar teşkil eder. Hz. Peygamber'in, Suriye tarafından Mekk'e'ye gelen hacıların ihrama girdiği yer olan Cuhfe mevkiinde veya başka bir yerde hamama gittiğine dair rivayetler bulunmakla birlikte hadis âlimleri bunların uydurma yahut zayıf olduğunu belirtirler (Abdülhay el-Kettânî, I, 177). Bazı sahâbîlerin Şam bölgesinde hamama gittiklerini bildiren rivayet ve İbn Ömer'in hamamın Şamlılar tarafından ihdas edilen bir nimet olduğuna dair ifadesi (a.g.e., I, 178), Arap ülkelerinde hamamın Resûl-i Ekrem'in vefatından sonra tanındığı şeklindeki görüşü ve Hz. Peygamber'in bizzat hamam görmemiş olsa da Hicaz bölgesinin dışında seyahat eden sahâbîlerin verdiği bilgiler üzerine bu konuya temas etmiş bulunması ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Hz. Âişe'nin, “Resûlullah erkeklerin ve kadınların hamama gitmelerini önceleri yasakladı, daha sonra peştemal kullanmak şartıyla erkeklerle izin verdi” (*Müsne'd*, VI, 132, 139, 179; Ebû Dâvûd, “Hammâm”, I; İbn Mâce, “Edeb”, 38; Tirmizî, “Edeb”, 43) sözünü dikkate alan âlimler hamam yasağıyla ilgili hükmün sonradan kaldırıldığını belirtmişlerdir. Başka bir hadiste de, “Acem topraklarını fethedecek ve o bölgede hamam denilen yapılar bulacaksınız. Oraya erkekler peştemalsiz girmesin. Hasta ve lohusa olanların dışında kadınların girmesine de engel olun” denilmiştir (Ebû Dâvûd, “Ham-

mâm", I; İbn Mâce, "Edeb", 38). Öyle anlaşıyor ki hadislerde ifade edilen bu kaygı ve yasaklama, o dönemde insanların örtünmeye ve edebe riayet etmeksizin fütursuzca soyunup yıkanmaları hamamların komşu ülke ve bölgelerde yaygın olup aynı âdetin müslümanlar arasında yayılmasını önleme maksadına yöneliktir. Esasen bu sakıncanın kalkması veya iyice azalmasına paralel olarak İslâm ülkelerinde hamamlar yaygınlaşmış, literatürde hamam âdâbıyla ilgili birçok bilgi ve öneri yer almaya ve hamamlar İslâm medeniyet ve mimarisinin önemli bir parçasını oluşturmaya başlamıştır.

Fukahânın çoğunluğu, yukarıdaki hadisleri ve bazı sahâbîlerin hamama gitmiş olmasını dikkate alarak erkeklerin avret yerlerini (göbekte diz arası) örtmek şartıyla hamama girmelerinin, buna bağlı olarak da hamam yapımının, alım satım, kiralama ve işletme gibi hukukî işlemlerin kural olarak câiz olduğunu ifade etmişlerdir. Bunların kerâhetle câiz olduğu şeklindeki daha çok Hanbelî fakihlerine ait görüş ise bazı kadın ve erkeklerin hamamda avret yerlerini örtmede gerektiği şekilde titiz davranmamasından, dolayısıyla hem kendilerini hem de çevrelerindeki kimseleri günaha sürüklemekte olmasından kaynaklanır. Bu sebeple, kadın ve erkeklerin umuma açık hamamlara gitmesi ve hamamcının kazancı hakkında klasik kaynaklarda görülen menfi veya mütereddit tavırlar yukarıdaki hadislerin lafzî yorumu olarak açıklanabileceği gibi insanların bu sakıncalı durumlardan kaçınmasını, dinî mükellefiyetlere ve edep ölçülerine uymasını sağlamayı hedefleyen bir uyarı ve geçici bir önlem olarak da görülebilir. Gazzâlî de hamama gitmekle ilgili olumlu görüşün hamamın faydalı yönlerini esas aldığını, aksini savunanların ise sakıncaları göz önünde bulundurdıklarını söyleyerek mahzurlarından sakınmak şartıyla hamamdan faydalanılabileceğini belirtir (*İhyâ*, I, 186).

Hanefîler'in dışındaki fakihler, "Kim Allah'a ve âhiret gününe inanıyorsa peştemalsız hamama girmesin; kim Allah'a ve âhiret gününe inanıyorsa hanımını hamama göndermesin" (Tirmizî, "Edeb", 43) ve, "Kocasının evinin dışında elbisesini çıkaran kadın Allah'la kendisi arasındaki örtüyü kaldırmış olur" (*Müsned*, VI, 173; Ebû Dâvûd, "Hammâm", I; İbn Mâce, "Edeb", 38; Tirmizî, "Edeb", 43) meâlindeki hadislerle de dayanarak kadınların, hamama gitmeyi gerektiren mazeretleri

bulunmadığı veya kendi evlerinde yıkanmalarına engel teşkil eden bir durum söz konusu olmadığı takdirde hamama gitmelerini mekruh sayarlar. Hanefîler'e göre ise içeride avret yerlerini açanlar bulunmadıkça kadınların da hamama gitmesinde mahzur yoktur. Hamamda örtülmesi gereken yerlerle ilgili hükümler mezheplerin avret yerlerine dair görüşleriyle paralellik arzeder. Dolayısıyla müslüman bir kadının diğer müslüman kadınlarla hamamda birlikte bulunması durumunda kadının kadına göre avret sayılmayan (göbekte diz arasının dışında kalan) kısımlarını açması câizdir. Hanbelîler'in dışındaki hukukçulara göre gayri müslim kadınlarla birlikte hamamda bulunacak müslüman kadınların erkeğe karşı avret sayılan yerlerini örtmeleri gerekir. Bunun başlıca sebebi gayri müslim kadınlara karşı duyulan güvensizliktir. Nitekim Hz. Ömer'in Ebû Ubeyde b. Cerâh'a yazdığı bir mektupta, gayri müslim kadınların müslüman kadınlarla aynı hamamda bulunmalarının yasaklanması istediği nakledilmektedir (*Mv.F*, XVIII, 158). Hanbelî fakihleri ise müslüman kadınla gayri müslim kadın arasında bir ayırım yapmamakta, onlara karşı da yalnız kadının kadına göre avret sayılan yerlerinin örtüleceğini belirtmektedirler. Bakılması haram olan yerlere dokunulması da haram olduğundan hamamda sadece avret yerinin dışında kalan kısımları tellâğa ovdurmak câizdir.

Üç mezhebe ve Hanbelî mezhebindeki bir görüşe göre temiz olması şartıyla hamamda namaz kılınabilir; Hanbelî âlimlerinin çoğunluğu ise, "Mezarlık ve hamam dışında yeryüzünün tamamı mes-ciddir" meâlindeki hadisten (Ebû Dâvûd, "Şalât", 24; İbn Mâce, "Mesâcid", 4) hareketle mecbur kalınmadıkça hamam binası içinde namaz kılınmaması gerektiği kanaatindedir. Hamamda Kur'an okumanın hükmü konusunda da fakihler farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Hanbelîler'e göre avret yerlerinin açılması söz konusu olduğundan buralarda Kur'an okumak mekruhtur. Diğer üç mezhebe göre ise hamamda Kur'an okunabilir. Yalnız Hanefî fakihleri yüksek sesle okumayı uygun görmemişlerdir. Bazı âlimlerin ifadelerinden de anlaşılacağı gibi hamamda namaz kılma ve Kur'an okuma gibi ibadetlerin câiz olup olmadığına dair tartışmalar, doğrudan yıkanma mekânlarıyla veya uygun ve temiz bulunmayan yerlerle ilgilidir. Aynı bir mekân tahsis edilmesi halinde burada ibadet etmenin

herhangi bir sakınca taşımaması gerekir.

Kaynaklarda hamamla ilgili fikhî hükümlerin yanı sıra hamam âdâbı denilen bazı kurallara da yer verildiği görülür. Meselâ hamama besmele ile girmek, avret yerini başkalarının bakışlarından ve dokunmasından korumak, başkalarının avret yerlerine bakmamak, âdâba aykırı davranışları uygun şekilde uyarmak, hamamda fazla kalmamak, az konuşmak, yemek yememek, suyu israf etmemek, hamamın kalabalık olmadığı zamanı tercih etmek ve تنها bir yerde yıkanmak, yıkanma yerlerinin temiz kalmasına özen göstermek, hamamdan çıkan kimseye "sıhhatler olsun" demek bunların başlıcalarıdır.

BİBLİYOGRAFYA :

- Miftâhu künûzi's-sünne*, "hammâm" md.; *Müsned*, I, 20; II, 321; III, 339; VI, 132, 139, 173, 179, 267, 301; Dârimî, "İsti'zân", 23, "Şalât", 111; Ebû Dâvûd, "Hammâm", I, "Şalât", 24; İbn Mâce, "Edeb", 38, "Mesâcid", 4; Tirmizî, "Edeb", 43; Nesâî, "Gusl", 2; Gazzâlî, *İhyâ*, Kahire 1387/1967, I, 186-188; II, 433-434; Hâzîmî, *el-l'tibâr fi'n-nâsih ve'l-mensûh mine'l-âşâr* (nşr. Abdülmü'tî Emîn Kal'acı), Halep 1403/1982, s. 355-356; Kâdihân, *Fetâvâ*, I, 13-14; İbn Kudâme, *el-Mugnî*, Kahire 1412/1992, I, 305-309; Kurtubî, *el-Câmi'*, XII, 233; Nevevî, *el-Mecmû'*, II, 204-206; İbn Cüze, *el-Kavânî-nû'l-fikhiyye*, Tunus 1982, s. 443-444; Tîbî, *Şerhu't-Tîbî 'alâ Mişkâtî'l-meşâbîh*, Karaçi 1413, VIII, 265-266; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdû'l-me'âd*, I, 175; İbn Müflîh el-Makdisî, *el-Âdâbû's-şer'iyye ve'l-minehu'l-mer'iyye*, Kahire, ts. (Müessesetü Kurtuba), III, 322-328; Fîrûzâbâdî, *Sifrü's-sa'âde* (nşr. İzzeddin es-Seyrevân), Beyrut 1408/1988, s. 332; Şehâvî, *el-Makâsîdû'l-hasene* (nşr. M. Osman el-Huŕet), Beyrut 1405/1985, s. 433; Süyûtî, *el-Hâvî li'l-fetâvâ*, Beyrut, ts. (Dârü'l-Kitâbî'l-Arabî), II, 63-67; İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fetâvâ'l-kübra'l-fikhiyye*, Kahire 1933, I, 65; Şirbînî, *Mugnî'l-muhtâc*, I, 76-77; Ali el-Kârî, *el-Esrârû'l-merfû'a fi'l-aḥbârî'l-mevzû'a* (nşr. Muhammed es-Sabbâğ), Beyrut 1391/1971, s. 197-198, 239; Abdürraûf el-Münâvî, *en-Nüzhetü'z-zehiyye fi aḥkâmî'l-hammâmî's-şer'iyye ve't-tibbiyye* (nşr. Abdülhamîd Sâlih Hamdân), Beyrut 1408/1987; Buhûtî, *Keşşâfû'l-kınâ'*, I, 158; M. Bâkir el-Meclisî, *Hilyetü'l-müttâkin fi'l-âdâb ve's-sünen ve'l-aḥlâk*, Beyrut 1414/1994, s. 293-300; Ahmed b. Muhammed el-Haymî, *Hadâ'i-ku'n-nemmâm fi'l-kelâm 'alâ mâ yete'allaku bi'l-hammâm*, Beyrut 1406/1986; Şevkânî, *Neylû'l-evṭâr*, I, 299-300; İbn Âbidîn, *Reddû'l-muḥtâr* (Kahire), III, 604; VI, 51-52; VII, 115; Seyyid Sâbık, *Fikḥü's-sünne*, Kahire, ts. (Dârü't-Türâs), I, 65, 215; Zekiyyüddin Şabân, *Uṣûlû'l-fikḥi'l-İslâmî*, I, 402-405, 594; Ali Osman Koçkuzu, *Hadiste Nâsih Mensûh Meselesi*, İstanbul 1985, s. 183-184; Abdülhay el-Kettânî, *et-Terâtîbü'l-idâriyye* (Özel), I, 177-178; "Hammâm", *Mv.F*, XVIII, 154-161; Mehmet Şener, "Avret", *DiA*, IV, 125-126.

